

Зуй Віктор Дмитрович,
кандидат біологічних наук,
доцент Київського національного
університету імені Тараса Шевченка

Недоха Микола Петрович,
доктор філософських наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
завідувач сектору методології Інституту
законодавства Верховної Ради України

УДК 94 (477.908):323.3

Містечко Орлівка на Убеді (продовження)

Комсомольський навчальний батальйон

Навчальний комсомольський батальйон – це наша школа фронтового життя. Вдень йшли замасковані сніговою хуртовиною через спалені села, в яких ще диміли рештки спалених хат і дворів. На сільських майданах на шибеницях гойдалися повішені старости й поліцаї. Смерть і попіл дихали у наші груди.

Нас було 300 однолітків 1925 року народження, одягнених у фуфайки й зношені шинелі, в домашніх чоботах, але гвинтівки-трюхлінійки зразка 1891 року з багнетами були новенькими, що дивувало й бувалих фронтовиків.

Початок зими 1943-1944 рр. Падав свіжий сніжок, обсилав білим пухом наші плечі й ми, молоді, день у день крокували дорогами серед боліт у басейні річки Прип'ять.

Місяць потому, будучи у 115-му запасному полку у Звинічеві під Черніговом, ми всі вступили до комсомолу. На зборах дуже прискіпливо випитували, чи не був хто з родичів поліцаєм, старостою, німецьким прихвостнем. Таких до комсомолу не брали.

Одержаний комсомольський квиток викликав гордість, зігрівав душу, підносив настрої. Це був єдиний особистий документ. Ми йшли через спалені села, в яких ще диміли головешки й стояли білі печі. На траві у левадах, на чорних городках лежали у білих кальсонах й сорочках вбиті солдати. Їх уже роздягли спецкоманди, щоб віддати їхню одежу жінкам у тилу, щоб вони відмили кров, залатали дірки. Так створювався резерв обмундирування «БУ» («бывшее в употреблении»).

Ми йшли вперед, не знаючи, яка доля судилася кожному з нас. Після моторошного перебування у запасному полку, ночівлі на нарах у промерзлом корівнику й муштри від темна до темна – з 6-ої години ранку до 11-ої годин ночі – «стройовим», «по-пластунськи», «заспівуй», навчальний

батальйон видався набагато кращим. Крім гвинтівки і патронів у кишенях, на плечах несли сокири, пилки, піч-буржуйку тощо. На ніч розташовувалися у лісі. Для офіцерів будували землянку з грубою, для інших, рядових, – чергування на постах і кількагодинний сон на гілках під соснами. Постілю була мокра глиця та солдатська шинеля, якої, як кажуть, вистачало й постелитися, й вкритися та ще й підкласти під голову. Всю ніч у залізній бочці прожарювали білизну, щоб не було вошей (загроза тифу).

Непомітно наблизилися до переднього краю (передової), де гримів і час від часу спалахував грізними загравами фронт. Іноді через наші голови на німців летіли червоні снаряди-ракети «катюш». Наш комбат – майор Долинський – граціозно одягнений, у шапці-кубанці, оперезаний ремнями, їхав на білому коні попереду. Нарешті ми зупинилися у вцілілому селі Гноево Хойницького району.

Вночі я стояв на посту під вікном хати, в якій розміщувався духовий дивізійний оркестр. Там розучували нову фронтову пісню «Ти ждеш Лизавета от друга привета ...». Спів повторювали десятки разів. Зненацька виникла сварка й прозвучала загроза: «Пойдьош на передовую». Всі оркестранти були євреями, а один з них, молодий, не хотів слухатися старших. Я розумів, що багато фронтових людей намагалися бути музикантами, артистами, кіномеханіками, хіміками, топографами, майстрами по ремонту зброї, їздовими на конях, писарями, перекладачами й всіма тими, які не ходили в атаки, перебували в добре захищених бліндажах під охороною.

Нашим взводом командував сибіряк Багрянцев. Вистроївши нас на городі, дехто з хлопців додумався насипати й підпалити порох у високому вулику (стояні) з бджолами. Бджоли загинули. Коли командир звернувся до хазяйки-білоруски,

щоб вона вказала на того, хто це зробив («ми його тут перед строєм розстріляємо»), жінка заголосила, махнула заперечливо рукою й пішла плачучи геть. Відбулися короткі збори, на яких осудили ганебний вчинок і говорили про війну. Виступив політрук і ще хтось із нас. Виступив і я, сказавши, що на наших очах фашисти розстрілювали наших людей, спалили мою хату, в якій я народився, мадяри розстріляли двох моїх вчителів, спалили живими у конюшні. На хуторі «Боець» було 168 мирних жителів, серед яких було четверо дівчат, з якими я вчився в одному класі в середній школі. Ми цього ніколи не забудемо, не простимо й повинні помститися за горе, яке фашисти заподіяли нашому народові.

Командир, який відносився до всіх нас по-батьківськи, зробив для мене добре діло. Він послав мене в хату до офіцерів, які повернулися у дивізію після поранень. Я чистив ваксою їхні чоботи, носив з кухні їжу, сидів у теплій хаті, їв досхочу офіцерський суп, в якому м'яса було більше, ніж картоплі, й читав «93-й рік» В. Гюго білоруською мовою. Та за якийсь тиждень моє райське життя закінчилося. Офіцери розійшлися по підрозділах, а мене терміново викликали до нового командира взводу, який, грубо вилаявшись, наказав комвзводу призначити мене на пост з 2-ої до 4-ої годин ночі, й таке повторювалося щодня.

Нас готували до першого бою. Ми ходили строєм по вулицях села під марш «Прощання слов'янки», який грав духовий дивізійний оркестр. Наступного дня ранком мене відправили в тил у команду видужуючих, а комсомольський батальйон – у розвідку боєм. З цієї «розвідки» більше половини складу батальйону не повернулося, але мене там не було. Як не дивно, мене виручили домашні чоботи, які зносилися. Одного дня ранком я віддав свої зношені чоботи старшині взводу, який поніс їх в ремонт, а мене, босого, залишив чекати в дальній кімнаті хати-п'ятистінки, в якій я лежав на до-лівці, підстеливши під себе шинель. У передній хаті хазяйка-білоруска скидала з печі на долівку висушений льон-волокно. Хата освітлювалася лучинами. Одна з лучин упала на долівку, й льон загорівся. Побачивши через скло дверей вогонь, я миттєво підхватив шинель, вибіг з нею у сусідню кімнату й накинув її на вогонь, але по краях шинелі льон горів, і я догасив його рукою.

На щастя, боєприпаси (патрони, гранати, запали до них), яких у хаті було багато, не вибухнули, хоча шибки у вікнах від вогню потріскалися. На мою руку, коли я нею махав, потрапив віхоть вогню, й рука сильно почервоніла. Я помазав її збройним маслом і почувався таким собі героєм, що поборов пожежу, але далі вийшло так, що я ледве не поплатився за все це своїм життям.

Наступного дня я стояв у строю у відремонтованих чоботях. Медсестра, яка оглядала нас щоранку, побачивши зверху на моїй правій руці величезний пухир, відрядила мене до медсанбату.

Після оброблення й перев'язування обпеченої руки я потрапив на допит. Офіцер СМЕРШу запитав: «Зачем сунул руку в печку?». Якби це було правдою, мене могли б розстріляти перед строєм як самостріла. Врятував сержант, який бачив пожежу й прийшов спеціально повідчити, як все було насправді. У команді одужуючих, куди я потрапив, був один самостріл з простреленою наскрізь долонею. Його рука розпухла до неймовірно великих розмірів і була такою ж, як голова цього чоловіка. Пізніше, коли рука загоїлася, його судили й розстріляли перед строєм, але я цього не бачив.

Так, перед початком нового 1944 року я на два тижні потрапив у команду одужуючих. У порожній школі, в якій ми розміщувалися, у день свята Нового року перед нами виступав славнозвісний білоруський хор «Льонок». Згодом від нових легко поранених я дізнався, що на другий день після моєї пригоди з рукою наш навчальний батальйон «кинули» у розвідку боєм, з якої повернулося менше половини складу. Якби не чоботи й не випадкова пожежа, невідомо, чи залишився б я серед живих. Мене врятував досить складний, але щасливий збіг обставин. Це доля або ж веління Великого Бога. Так я уник участі у першій розвідці боєм.

Розвідка боєм – це молох, тисячоголовий змії-чудовисько, що поглинав мільйони життів. Штрафники, недовішані старости й поліцаї, просто небажані для керівництва й ті, хто мав нещастя опинитися на тимчасово окупованій території – всі вони знищувалися горезвісною «розвідкою боєм». Їх гнали на доти й дзоти під кулі й снаряди, яких у німців було більше, ніж достатньо.

За спогадами колишнього фронтового лікаря, пізніше знаменитого кардіохірурга, академіка Миколи Амосова, восени 1943 року на півночі України фронт довго стояв, але поранених було дуже багато. Це були наслідки тієї ж «розвідки боєм».

Швидко я повернувся з команди видужуючих й одразу у ніч на 14 січня 1944 року ми, здавши комсомольські квитки й одягнувши зверху білизну великого розміру, на світанку поповзли по льоду через річку Прип'ять до міста Мозира у розвідку боєм. На наше щастя, німці вимушено залишили Мозир. Тікаючи, вони погнали з собою й жителів, які встигли приготувати святкову новорічну кутю. Ми діставали з печей у хатах ще теплі горщики й подумки дякували білорусам за розкіш відчутти й згадати свої домівки.

Наша артилерія почала обстріл міста. За визволення міста моя 55-та стрілецька дивізія удостоєна назви «Мозирська». Командири одержали ордени, рядові – по чарці горілки, а деякі й медаль «За отвагу». Я був удруге нагороджений відсутністю розвідки боєм.

Наступного дня наші командири одержали наказ на світанку повести нас у психічну атаку.

Командир роти, старший лейтенант, полтавець Супруненко перед строем розходився й злісно погрожував: «На вас чорна кров. Ви були в окупації. Своєю кров'ю мусите змити цю чорну кров!» Але хтось вище пожалів нас, підлітків, і в останній момент атаку відмінили. Так упродовж двох тижнів третій раз моє життя, дякуючи тільки Богу, було врятоване.

Оглядаючись назад, я чітко уявляю, що всі ми, хто був у комсомольському навчальному батальйоні, були приречені на загибель як такі, що були в німецькій окупації. Один мій земляк, колишній командир батальйону Ковчин Михайло Прокопович розповідав, що інший такий же командир хвалився йому, що «поклав» 100 чоловік. Жалю за втратами не було. Були хвастанці й незрозуміла злість на тих, хто не по своїй волі опинився на окупованій території. Коли після «розвідки боем» у нашому комсомольському батальйоні залишилося менше половини складу, вирішили знищити нас горезвісною психічною атакою, яка на щастя, теж не відбулася.

Наступний перехід, і ми уже в місті Каленковичі, у довгому будинку, розшматованому надвоє авіабомбою. Нам видали на руки довідки про те, хто ми, й послали у місто охороняти полонених німців, які довжелезною колоною прямували до залізничної станції. Ми стояли по одному через 10-15 метрів, й повз нас по дорозі йшли полонені німці. Їхній вигляд був жалюгідним. Деякі босоніж, ноги обмотані ганчірками, роздягнені, оббиті до крові, чорні, бо місцеві білоруси кипіли лютою ненавистю до німців, били їх обгорілими головешками. Ми змушені були віднімати у розлючених людей кілки й залізні предмети, щоб не було вбитих.

Згадую, якими гонористими, веселими, задоволеними були ті перші німці, які їхали на машинах і мотоциклах через наше село у серпні 1941 року. Вони зупинялися біля церкви, чепурилися, брилися, смажили й їли сало. Говорили: «Москва – котьол. Сталін капут». Полонені німецькі солдати втратили свій колишній гонор, перетворилися у жалюгідних істот.

Саме тут, у Калинковичах, закінчилося існування нашого навчального комсомольського батальйону. Обіцяли, що ми будемо командирами. Не вийшло. Одного ранку нас вишикували на пероні вокзалу. Я стою у строю. До мого сусіда підбігає лейтенант (його земляк), шепче йому щось на вухо й швидко відходить. Сусід кидається вперед. Я інстинктивно за ним. Він біжить у голову колони і заштовхується в ряд. Я теж. Лунає команда: «Смирно! Равняйся!». Відбирають передніх 28 чоловік і виводять вперед. Я серед них. Нас відібрали для навчання на снайперів, а решту послали на поповнення у полки на передову. Через три тижні я теж потрапив до 111-го полку 55-ої стрілецької дивізії в якості снайпера. Снайпери перебували на передовій, але в атаку не ходили.

На передову нас привели вночі. Туди ж кінями привезли ящики з патронами. Треба було перенести їх через кущі до землянки. Кожному з нас на спину клали металічний ящик вагою 80 кг, і ми несли його метрів 100 – 150. Моя власна вага була не більше 50 кг. Я й досі не збагну, чому останні кроки цієї дуже тяжкої ходи супроводжувалися зеленими вогниками – іскрами в очах.

Наша землянка й окопи докорінно відрізнялися від німецьких, які ми бачили раніше у тих місцях, звідки німців вигнали. Стіни німецьких землянок було обліплено картинами з журналів, портретами європейських красунь – артисток кіно й театру, навколо розкидано ілюстровані журнали, коньяку, різних вин, блискучі обгортки від шоколаду й цукерок. У кутку було звалено сотні паперових пакетів, наповнених сухим порошком. Якщо у цей пакет влити трохи води, то він розігрівався, його клали за пазуху чи під бік – так німці зігрівалися. Іноді серед цього мотлаху знаходили казанок з маслом. Бувало й таке, що німці навмисне залишали казанок, який з'єднували з вибухівкою. Наш солдат, який мріяв знайти у німецькому окопі чи землянці казанок з маслом, необачно брав у руки такий казанок і гинув, нерідко разом з ним гинули й інші. У спогадах про війну відомий академік Ігор Рафаїлович Юхновський згадує, що поблизу Львова під час відступу німці покидали свої рюкзаки, в яких були шоколадні цукерки, сигарети, запальнички, бритви тощо.

У наших же окопах і землянках були голі стіни, соснові гілки, солома, зношені обмотки, онучі, закривавлені бинти й ганчірки, сліди вогнища. Рядові солдати не мали нічого, крім своїх кишень, казанку й ложки. Речові мішки були тільки у офіцерів. У карманах наших солдатів-курців були кисети з махоркою, папір (шматок газети), гніт, кремень і кресало. Вогонь здобували за допомогою «катюші», яка складалася з трьох предметів – кресала (шматок сталі), кременю й гнота (товстий шнур з ниток). Зупинившись у затишному місці, солдат прикладав до кременю гніт і бив (кесав) металевим предметом по кременю так, щоб іскри потрапляли до гніту й підпалювали сухі нитки. Коли гніт починав диміти, його роздмухували до появи вогню.

Коров'яче ж масло рядовий солдат одержував тільки у госпіталі, коли лежав там після тяжкого поранення. Усім пораненим щоранку видавали круглу порцію масла – 20 грам і стільки ж цукру-піску на день.

Ми ночуємо у холодній землянці в три накати (в штабних бліндажах – шість накатів), в якій посередині горить вогонь. Один татарин всю ніч варить конину, яку вирізав з убитого коня, що лежав на нейтральній смузі. У темноті він кличе мене до себе, бо знає, що у моєму носовому платку є вузлик з сіллю. Його м'ясо, моя сіль. Ділимося. Рано-вранці виходимо з термосами до кухні за

кашею. Позаду землянки розривається з десяток дрібних снарядів. Це буває щодня в одну й ту ж саму годину. Ми звикли до цього так само, як й до двохвостого літака-розвідника «рама», який зранку повільно кружляє над окопами й землянками. Я знав, що по літаку треба стріляти бронебійно-запалювальними кулями. Лежу в окопі й стріляю декілька разів. Літак розвертається й наближається до мене. Деркоче, мов розірваний брезент, кулеметна черга – й стовбур дерева, за яким я лежу, переполовинюється надвоє. Це майже поруч з моєю головою. Поталанило. Пронесло.

Якось надвечір я змінював позицію на нейтральній смузі. Повзу й відчуваю, що за мною стежать з німецького боку. Щось мимо моєї волі штовхнуло мене у глибоку яму (во-ронку) від розриву снаряду. Я миттю скотився туди. Одразу ж навкруги почали розриватися гранати, які запускаються пострілами з рушниць. Лежав більше години, поки не стемніло й настала тиша. Повернувшись, заступив на пост. Кожної ночі, з вечора до ранку, німці освітлювали всю безкінечну передову різнокольоровими ракетами, що одна за іншою спалахували вгорі, шипіли по-зміїному і деякі з них падали майже поруч з сосною, за якою я стояв. При цьому примарні чорні тіні стовбурів метлялися, розбігалися від кожного дерева на всі боки, згасали й з'являлися знову й знову. Мені наказано: «Якщо хтось буде йти спереду, стріляй в нього без попередження, а у того, хто буде підходити ззаду, запитуй пароль».

Методично у сніданок, обід і вечерю в один і той же час біля наших землянок розривалося з десяток ворожих снарядів. Це діяла німецька акуратність, яка давала нам змогу уникати поразок. Правда, одного разу старшині осколком розпоролло на лобі шапку-ушанку. Він так і ходив з одкопаним хутром, щоб усі бачили його щасливий випадок.

Ми були окрилені загальним переможним зламом у війні, коли на усіх фронтах гнали з нашої священної землі фашистів, давали їм, як казали, «у хвіст й гриву». Настав час помститися фашистам за наші спалені села й міста, замучених, розстріляних людей, за нашу знівечену юність.

У нашому взводі замість 32 було тільки 8 чоловік. Командир – рядовий. 24 лютого 1944 року я був тяжко поранений. Ми, снайпери, ходили парою й часто змінювали позицію. У лісі командир взводу послав нас в інше місце. Мабуть, він не знав, що там було наше мінне поле. Про розташування мінного поля не знали й ми. Інструкції про ознайомлення снайперів з розташуванням мінних полів не існувало. Мінні поля були засекречені. Це був типовий злочинний секрет або ж звичайнісіньке недбальство. Мій напарник йшов по снігу. Я за ним по його слідах. Він пройшов, а під моєю ногою розірвалася протипіхотна міна. Очуняв я у палатці медсанбату. Мені влили кров Тасі Огороднікової – це прізвище назвала мені лікарша,

і я його запам'ятав назавжди. Кров теплим приємним струмочком потекла по лівій руці до серця. У палатці медсанбату лежало п'ятеро тяжкопоранених і всі вони, крім мене, померли. Як не дивно, але я вважаю, що вижив завдяки клізмам. Сестри влили у мій кишечник три чи більше клізм, але назад нічого не витекло. Вода всмокталася й компенсувала втрату крові. Потім перевезли мене до польового госпіталю, де я зустрівся зі своїм однокласником Іваном Терещенком, якого після легкого поранення призначили санітаром госпіталю. Він вчився разом зі мною у 8-му класі й ходив до Орлівської середньої школи з Козилівки. Далі я повністю перейшов під опіку жінок – лікарів, сестер і нянечок.

Після кількомісячного перебування в строю, коли довкола чулися тільки грубі чоловічі голоси, накази, команди, лайка, що вилітали з охриплих чоловічих горлянок, жіночі спокійні, лагідні голоси здавалися чарівною мелодією, якимсь неземним елеєм, тим, що не можна передати словами.

Я й мільйони таких, як я, зобов'язані нашим чарівним чудовим жінкам, які працювали у госпіталі. Дуже тяжким було їхнє життя. Скільки ж всього треба було їм перенести: дати пораненим свою кров, перев'язати – вирвати з глибоких ран закипілі, зцементовані у крові бинти, нагодувати, доглянути, винажити, вилікувати. Це було титанічною роботою, найвеличнішим подвигом у Великій Вітчизняній війні, й ми низько вклоняємося всім лікарям і медичним сестрам-жінкам, які своїми ніжними руками, своєю кров'ю повернули нас, тяжко поранених, до життя.

Холми, школа, 1944 рік

Особливо запам'яталася сестра Галя у госпіталі у місті Речіца. Це була росла, життєрадісна, дужа, моторна дівчина-білоруска. Справжня берегиня. З її приходом у нашій палаті «лежачих» світлішало. Вона брала мене першим на руки, мов дитину, й говорила співучим приємним голосом: «Ну, жанішок, абнімай крепчей, пуйдьом на перев'язку», що викликало загальне пожвав-

лення у палаті, посеред якої лежав солдат, колись учитель, без обох рук і ніг. Скільки хороших слів було сказано про цю чудову дівчину! І таких було багато. Це справжні героїні. Велика шана їм!

З Речіци мене перевезли у теплушці до Тамбова в евакогоспіталь, розташований по вулиці Ленінградській, 1, в якому раніше був якийсь інститут.

У величезному фізкультурному залі на першому поверсі лежало декілька сот тяжкопоранених, в основному, українців. Забинтовані, загіпсовані, знекровлені, змарнілі, виснажені вони лежали непорушно, часом стогнали, марили, деякі вмирили. Одних виносили, інших заносили.

І ось настав день 9-го березня, 130-річчя від дня народження Тараса Шевченка. За великими вікнами госпіталю виднілася скута кригою річка Цна. Ранком над річкою зійшло велике, «як млинове коло», ясно-червоне сонце. Порожевіли білі стіни залу. Тихо так, що аж у вухах дзвенить. І раптом серед дзвінкої тиші почувся густий, тужний голос:

Як умру, то поховайте
Мене на могилі...

Якусь мить запала ніби ще більша й глибша тиша. Спочатку один, а потім два-три й десятки чоловічих басів і тенорів вкинулися у загальний спів, який заgrimів понад стінами. Пісня повільно, урочисто лунала все дужче і дужче:

Серед степу широкого
На Україні милій...

Пісня-гімн міцніла, набирала силу, гриміла громом, підносилася до неба. Здавалося, її слухав увесь світ. Співали до самозабуття. Перепочили трохи і знову – «Думи мої, думи», потім – «Реве та стогне Дніпр широкий», «Іхав козак на війноньку» (ніхто й гадки не мав, що це стрілецька пісня). Співали довго.

Порозчинялися двері. Напівсонні нянечки й сестри скупчилися у розчинених дверей, до залу посходилися «ходячі» й навіть кухарі (сніданок запізнився) – усі слухали, а багато хто й співав разом з «лежачим» хором. Одна з слухачок вигукнула: «Уж-то хохли-то распелісь».

Пісні виспівували – вимовляли долю кожного, хто тут був. Кожен десятки разів міг загинути при форсуванні ревучого Дніпра, Прип'яті, під час численних обстрілів, атак, бомбардувань, міг замерзнути знекровлений на снігу. Якимось чудом ці люди залишилися живими. Тепер вони співали-славили свій народ, його непереможну могутність, велич свого Великого Кобзаря.

Ніхто не оголошував, що це за день 9-го березня. Багато хто про цей день просто забув або й не знав. Проте знайшовся хтось, хто першим згадав і заспівав «Як умру, то поховайте...». Саме так тоді у Тамбові було вшановано день народження Т.Г. Шевченка.

Госпітальний режим був порушений. Сніданок і ранкові процедури відбулися з запізненням. Як і звичайно, вранці до мене підійшла молоденька сестричка зміряти температуру. Через деякий час вона взяла термометр, подивилася й похитала головою. Ртутний стовпчик показував 40 градусів. Не повірила (мов, настукав). Повторила вимір, стоячи біля мене. Знову те саме. Схожий стрибок температури, мабуть, був тим ранком у багатьох.

До цього дня відбулося багато шевченківських свят, роковин, ювілеїв, а буде ще більше, але серед них завжди згадуватиму отой березневий день 1944 р. То був третій рік війни. У тій священній для нашого народу війні Тарас Шевченко піднімав патріотичний дух наших солдат. Листівки з портретом Шевченка й словами його віршів розліталися над окопами та полями боїв. Це робили не тільки радянські, але й німецькі літаки. Заклики Тараса діяли як той священний ніж: ним ворога убити можна, а з другом – поділити хліб. Про це завжди слід пам'ятати.

Мої спогади про святкування дня народження Тараса Шевченка у Тамбові були опубліковані у щотижневій газеті «Київський університет» (24.02.1989 р. № 7). У березні 2004 року ці спогади було прочитано в недільній передачі «Слово» по першій програмі республіканського радіо.

З Тамбова мене вижили клопи. Я їх ніколи не бачив, але від них моє лице і очі запухали. Я просився в інше місце й мене завезли у Томськ, де я пробув ще два місяці. Евакогоспіталь 1248, куди мене завезли, містився у приміщенні якогось інституту, сама ж будівля була колись в'язницею.

Київ, університет, 1945 рік

Неподалік, внизу на березі річки Том, був пивний завод. Весняне жарке сибірське сонце швидко розтопило лід, висушило землю, що швидко зазеленіла, зацвіла тисячами квітів. Вода в річці стала теплою й ми, одноногі, вирішили переплисти на другий берег річки Том. Переплили туди й назад, але сталося це на другий день після

хірургічної реампутації під наркозом. Наша лікарша дуже нас лаяла, бо могло бути зараження крові.

З листів від родичів я знав, що мій дядько Левкович Павло Степанович закінчив Томське артилерійське училище. Захотів я побачити це училище, розпитав і пішов туди рано вранці, ще до сніданку. Іду собі помалу тротуаром на милицях у кальсонах (іншої одежі не було), а назустріч мені йде сивий чоловік у військовій формі, у штанах з широкими червоними лампасами – генерал. Це був перший генерал, якого я побачив у своєму житті. Я знітився, не знаючи де б його схватися, і стою, а генерал йде прямо на мене. Підійшов і руку до козирка, віддає мені, рядовому, честь, а я йому сказав: «Спасибі». Це сталося біля училища. Пізніше я довідався, що мій дядько – офіцер-артилерист Левкович Павло Степанович – загинув весною 1944 р. у Румунії майже в той самий день, коли я зустрівся з генералом.

Я дуже турбувався за своє майбутнє. Лежачи у госпіталі, я хотів поступити на курси шевців і навчитися шити чоботи, бо робота швеця – сидяча й прибуткова. Не взяли через мою освіту. Я закінчив 8 класів, а шевців набирали з освітою не вище 4-х класів. Пригадую, що раніше у навчальному батальйоні нас теж поділили за освітою. Тих, хто закінчив 8 – 10 класів, було всього 6 чоловік з 300-от. Найбільше було тих, хто мав освіту 3 – 4 класи. За порадою я пішов на курси бухгалтерів, але я їх не встиг закінчити – виписали додому.

Шість днів їхав поїздами через Москву до Новозибкова, а звідти – паровозом до Семенівки. Останні 30 км хуторами через Ломанку додому були найтяжчими. Всюди мене обступали жінки, запитували чи не бачив я такого або іншого, називали імена й прізвища. З військової одежі у мене була тільки шинель, й вона най-більше хвилювала всіх, бо була наскрізь посічена великими й малими осколками, світилася на сонці, як решето. В уяві жінок саме її син, чоловік чи брат загинув, одягнений у таку ж шинель. Голосіння супроводжувало мене усю дорогу. Заплакав і мій мудрий дід Микита, і всі, хто був дома. Найбільше голосила й побибалася при зустрічі зі мною нещасна Устя – мати мого найкращого шкільного друга Сашка Кунцевського.

Голова колгоспу Зуй Павло Михайлович запропонував мені завидну посаду комірника, але я відмовився, бо дуже хотів учитися. Одного недільного дня я сидів на ганку біля хати тітки Ониси на Губаровому, в якій ми всі жили. Разом зі мною була малеча – хлопчаки. Раптом всі вони зникли, як горобці від кібця. Сиджу я один, а до мене з нагайкою підбігає чоловік в напіввійськовому одязі й кричить: «Почему не на работе?!» Я виправдовуюся – інвалід. Чоловік побіг назад на дорогу до своєї брички. Виявляється, це був прокурор району. Так заганяли на роботу до колгоспу й у вихідні дні. Я згадав літо 1943 року в Новгород-

Сіверську. Там на головній вулиці недалеко від відомої брами стояв у галіфе й кипів криком худючий німецький офіцер: «Арбайтен, арбайтен швайнерайн, бекльопте менш. Доннерветер. Арбайтен, арбайтен!» – кричав він, і це продовжувалося досить довго. Всі в Новгород-Сіверську знали цього пришепелкуватого гера Піппера. Йому нічим не уступав наш згаданий прокурор. Фашистські й більшовицькі методи організації праці мало чим відрізнялися.

Згадався мені один лист, який написала на фронт своєму батьку одна дівчинка: «Таточку рідненький! Я хочу, щоб тебе так поранило, щоб ти прийшов додому, бо як тебе вб'ють, то я уже тебе більше ніколи й не побачу». Мій стан повністю відповідав бажанню цієї дитини. Коли я після війни пішов у Києві у військкомат і попросив видати мені нагороду, – медаль «За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг.», то воєнком сказав: «Остался жив – вот тебе самая высокая награда». Життя однієї людини, а тим більше рядового солдата, на війні мало найменшу цінність. Хтось підрахував, що під час війни кожні 9 – 11 секунд гинув один солдат, тоді як середнє життя офіцера – командира взводу складало три дні, роти – сім днів, батальйону – одинадцять, полку – двадцять днів. Отже, разом з одним командиром взводу гинуло в середньому 25 тис. 200 солдат, з командиром полку – 176 тис. 400 солдатів.

Не обминала війна й найвищих військових начальників. Загинули двоє командуючих фронтами, генералів армії, але не від німців. Ватутіна тяжко поранили бендерівці. Він не захотів бути безногим інвалідом і помер від гангрені. 18 лютого 1945 року Черняхівський їхав в автомобілі, коли поряд розірвався наш снаряд, бо в цей час артилеристи пристрілювали позицію. Усі в автомобілі залишилися неушкодженими. Черняхівський загинув.

Звичайно, на фронті після кількох наступів солдат залишалося дуже мало, полк повертався у тил на формування. Найдовше у полку трималися штабісти. Вони ж отримували і найбільше нагород. Вважалося, що той, хто мав дуже багато нагород, провів війну у штабних бліндажах, захищених накатами. Фронтвики, які своїми руками й лопатами перекидали сотні кубометрів землі, будували землянки й бліндажі, тижнями не висихали від поту й першими зазнавали втрат від обстрілів і бомбардувань, презирливо ставилися до штабістів і перестали носити ордени. Тому не випадково з'явилася пісня «Фронтвики, наденьте ордена!». Пізніше, після святкування 30-річчя перемоги, орденами й медалями нагородили усіх учасників бойових дій, і медальний контраст між «окопниками» й «штабістами» вирівнявся.

Одна доросла дівчина розповідала мені, що її батько загинув на війні. Війна закінчилася, коли їй було 6 років. По дорозі в село поверталися з війни поодинокі солдати. Побачивши здалеку

солдата, вона бігла щодуху до нього, сподіваючись, що це йде її тато, про це вона мріяла й очікувала. Але дива не ставалося.

У 1944 – 1945 роках я був у 10-му класі Холменської середньої школи. З 16-ти учнів було тільки троє хлопців (двоє – інвалідів війни і один єврей – Матвій Косою). Майже в усіх батьки загинули на війні, а в кого вони й були, то були інвалідами війни.

9-го травня 1945 року – день Перемоги – найрадісніше свято для тих, хто вижив. Ми пішли класом у сосновий лісок (с. Новеньке), проголосили тост за перемогу, випили самогону й мовчали. Не говорилося, не співалося. Мені тиждень тому повідомили, що мій батько загинув 25 березня 1945 року. Я ховався у хаті, щоб не бачити людей, які діждалися Великої Перемоги й з великою радістю чекали на своїх рідних. Мені цього не судилося.

Після війни почали повертатися у село мої однолітки, які працювали на різних роботах у Німеччині. Вони стали зовсім іншими, збиралися на вечорниці, де розважалися новими іграми. Їх називали «безталанними». Про цих остарбайтерів майже нічого ніде не сказано й не написано, хоча деякі з них здобули у Німеччині певну спеціальність і використовували набуті знання у себе на батьківщині. Зі мною в одному класі вчився Іван Варець. Повернувшись з Німеччини, він все життя працював механіком МТС і МТМ у Новгород-Сіверську. Як тільки трактор чи автомашини виходили із ладу, звали Івана. Він підходив до машини з молоточком, стукав злегка, вислуховував, підкручував, замінював щось, – і машина ставала справною. Цього навчив його німець-механік. Інший приклад – вчителька Гета Проня Петрівна в селі Орлівці. Вона в Німеччині була токарем. Повернувшись у своє село, заочно закінчила педінститут. Викладала у школі токарну справу й німецьку мову. Мабуть, таких прикладів є дуже багато, але їх не розголошували.

Якщо співставити долю остарбайтерів з долею тих, хто уникнув насильного вивезення до Німеччини, то слід визнати, що між ними існує велика різниця. Повідомлялося, що з України до Німеччини за роки війни було вивезено майже 2 млн. молодих людей. Майже всі колишні остарбайтери залишилися живими й після війни повернулися додому, тоді як ті хлопці та чоловіки призовного віку, яким вдалося захватитися й залишитися вдома, загинули на фронті або ж стали інвалідами. Я зустрічався з учасником бойових дій, якого вивезли до Німеччини з Корюківки. У березні 1945 року його звільнила Радянська Армія, він воював рядовим до закінчення війни й залишився живим, тоді як всі його родичі весною 1943 року загинули вдома – Корюківку німці спалили разом з людьми. Не зайвим буде нагадати, що через багато років остарбайтери одержали вагомую компенсацію за свою роботу у Німеччині.

18-річна Радич Марина (Гаврилкіна) поїхала до Німеччини замість своєї хворобливої сестри Дуні. Працюючи на заводі, Марина втратила ногу, але вийшла заміж і жила у Західній Німеччині. Дітей у неї не було. Декілька разів вона приїздила в Орлівку до матері, привозила подарунки (хусточки, дитячий одяг тощо), які роздавала дітям і сусідам. Виникла підозра, що Марина виконує шпигунське завдання. Місцеві начальники вмовляли Марину повернутися додому до матері. Для цього за рахунок колгоспу хату її матері перекрыли шифером, але Марина в Західній Німеччині мала чоловіка, отримувала пристойну пенсію й не захотіла повертатися до свого села.

В Орлівці на Погорілівці по сусідству жили дві літні одинокі жінки. Одна – колишня дворянка, чоловіком якої був землемір Снитько. Інша – колгоспниця, дочка куркуля. Життя змусило їх потоваришувати. Землемірша в молодості жила розкішно, мала куховарку, прачку, іншу прислугу. Колгоспниця працювала в колгоспі, заробляючи по 3 – 4 трудовні за день роботи. Вона і в старості зберегла працездатність, приходила до сусідки-дворянки й безоплатно топила їй піч, варила їжу, прала, мила, прибирала тощо. Розмовляючи з нею, дворянка говорила: «Ти, Марфо, мужичка, ти народжена для роботи і все добре робиш, а я народжена для того, щоб ти для мене робила».

Цей факт свідчить про те, що в селі існувала давня традиція працювати задарма у місцевих інтелегентів або начальників. Вважалося почесним побілити весною хату, посадити город, покуховарити у попа, землеміра або вчителя. Як тут не згадати гордість Кайдашихи, яка куховарила у попа й цілувалася з матушкою. Все це талановито описав у повісті «Кайдашева сім'я» неперевершений майстер українського слова, письменник Нечуй-Левицький.

Влітку 1962 року, коли я працював науковим співробітником Інституту гігієни харчування, мені довелося брати участь в експедиції, що вивчала харчування колгоспників у селах Київської області. Відповідно до запланованих заходів ходили по хатах, розпитували й записували, що й скільки їдять колгоспники. Мені дали завдання описати раціон одного тракториста. Я зайшов до хати, зустрівся з його матір'ю, розповів їй, хто я такий і що мені треба записати інформацію про харчування її сина. Жінка погодилася й почала відповідати на мої запитання. У цей час зайшла до хати сусідка, почула нашу розмову і каже: «Ганно! Та він же на тобі заробляє!».

Привітна Ганна обтерла кінчиками хусточки губи й відповіла: «А мені приємно побалакати з освіченою людиною». У цих словах я відчув відлуння традиційної селянської поваги до інтелігенції. Щодо харчування тракториста, то його добовий раціон сумарно досягав 3-х тисяч калорій, тоді як робітник дореволюційної пан-ської економії,

ходячи за плугом, косячи пшеницю, кидаючи снопи та інше, споживав у чотири рази більше – 12 тисяч калорій на добу. Різниця у калоріях, спожитих трактористом і робітником економії визначається кількістю калорій гасу, спаленого в моторі трактора. Тракторних калорій, звичайно, було в стократ більше, ніж у раціоні людини.

У селі Вороньків, що недалеко від Борисполя, ми зупинились у хаті баби Мелашки. Ми заходили до неї у двір і після привітання вона говорила нам: «Діточки, в печі – борщ, у погребі – молоко, на столі – хліб. Беріть і їжте, а я побіжу, бо моя робота мене жде». Баба Мелашка співала у церковному хорі, допомагала усім й усюди. Її знали в усіх навколишніх селах.

Знайомство з бабою Мелашкою, добра згадка про неї виручила мене через п'ять років, коли я був у сусідньому селі, в клубі якого прочитав лекцію на тему щодо хімізації сільського господарства. Після лекції мене відвели ночувати до однієї літньої жінки, у якої недавно помер чоловік. Жінка була сердитою, бо їй нав'язали чужого постояльця. Зайшовши до хати, я привітався: «Здрастуйте у вашій хаті», одержавши у відповідь невдоволене бурчання.

Хазяйка мовчала, і я про всяк випадок сказав, що знаю бабу Мелашку у Воронькові. Згадав, де вона живе, яка в неї хата, як вона нас зустрічала. Жінка пожвавішала і почала говорити про церкву. Я сказав їй, що добре знаю отця Олександра Красковського, який жив поряд з нашою хатою в селі. Виявилось, що Красковський у Чернігові на той час займав найвищу церковну посаду архієрея, й згадка про нього і його дітей Шуру і Ніну, з якими я грався у дитинстві, розтопила кригу мовчанья. Хазяйка посадила мене за стіл, поставила миску гарячого борщу. Красковський для неї був найвищим авторитетом.

Я вже згадував про отця Олександра, як він під час великої пожежі у 1934 році молитвою навернув сильний вітер на болото й врятував усі хати на нашій Чубуковій вулиці. Тепер, через 30

років, він посприяв моєму доброму порозумінню з незнайомою мені людиною. Я згадую про це з великою вдячністю.

Пам'ятаю, як батюшка у звичайній одежі заходив до нас у двір і столярував, виготовляючи щось на верстаку. Коли церкву закрили, він їздив хрестити дітей у сусіднє село Березівку, яке споконвіку відносилось до Орлівської парафії. Тепер Березівка підпорядковувалася Новгород-Сіверському району, а Орлівка – Понорницькому. Батюшку звинуватили, що він порушив право хрестити дітей тільки в своєму районі. За це його заарештували й вислали до Сибіру. Після війни він повернувся й посів пост архієрея у Чернігові.

Список використаних джерел

1. Авраменко І.Г. Села Козилівка та Орлівка на Убіді / І.Г. Авраменко, М.П. Недюха // Трипільська цивілізація. – 2011. – № 2. – С. 10-28.
2. Авраменко І.Г. Село Орлівка на Убіді / І.Г. Авраменко, М.П. Недюха // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 4. – Київ – Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України, 2011. – С. 206 – 209.
3. Балабай О.П. Червоно танув сніг. – К., 1987. – 216 с.
4. Зуй В.Д. Запис у щоденнику // Народна газета. – 2011. – № 12 (492). – С. 5
5. Строчак Т.А. Наш позивний – Свобода. – К., 1964. – 503 с.
6. Строчак Т.А. Наш позивний – Свобода. – К.: «Політвидав», 1975. – 416 с.
7. Устименко В. Жукля: 3 історії села на Чернігівщині / В. Устименко. – К.: Етнос, 2009. – 608 с. : іл.
8. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник [За редакцією А.В. Кудрицького]. – К.: «Українська радянська енциклопедія», 1990. – 884 с.

Зуй В.Д., Недюха М.П. Містечко Орлівка на Убеді (продовження)

У статті досліджується історичний шлях розвитку містечка Орлівка, що на Чернігівщині. В історичному контексті проаналізовано статистичні дані щодо економічного та демографічного стану цього населеного пункту.

Ключові слова: війна, батальйон, окупація.

Зуй В.Д., Недюха М.П. Городок Орловка на Убеді (продолжение)

В статье исследуется исторический путь развития городка Орловка на Черниговщине. В историческом контексте проанализированы статистические данные об экономическом и демографическом состоянии этого населенного пункта.

Ключевые слова: война, батальон, оккупация.

Zuy V.D., Nedykha M.P. The town of Orlivka Ubedi (continued)

The authors examine the historical path of development towns Orlivka that in Chernihiv. In the historical context of the analyzed statistical data on economic and demographic status of hte settlement.

Keywords: war, the battalion, occupation.